

DISSERTATIONES PHILOLOGIAE ESTONICAE
UNIVERSITATIS TARTUENSIS

3

**EESTI RAHVAUSU
KURADI-KUJUTELM**

Ülo Valk

TARTU 1994

DISSERTATIONES PHILOLOGIAE ESTONICAE
UNIVERSITATIS TARTUENSIS

3

**EESTI RAHVAUSU KURADI-KUJUTELM
KRISTLIKU DEMONOLOGIA JA
RAHVUSVAHELISE FOLKLOORI
KONTEKSTIS:**

ILMUMISKUJUD

Ülo Valk

TARTU 1994

**Väitekiri on valminud Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele
Instituudis**

Dissertant: Ülo Valk

**Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum,
rahvaluule osakond**

Vanemuise 42

EE2400 Tartu

e-mail: valk@erak.tartu.ee

Oponendid: Pille Kippar, Prof., Dr. Ph., Tallinn

Martin Puhvel, Prof., Dr.Ph., Montreal

**Kaitsmine toimub 19. septembril 1994 kell 14.00 Tartu
Ülikooli nõukogu saalis, Ülikooli 18.**

Nõukogu sekretär

/Mare Sepp/

**Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda
Tiiği 78, EE2400 Tartu
Tellimus nr. 255.**

© Ülo Valk, 1994

Sisukord

0. SISSEJUHATUS	5
1. ANTROPOMORFNE KURAT (MI G. 303.3.1.)	6
1.1. KURAT MEHE KUJUL.....	8
1.1.1. <i>Must mees (MI G. 303.3.1.6.)</i>	8
1.2. KURAT NAISE KUJUL (MI G. 303.3.1.12.).....	9
1.3. KURADI ILMUMISKUJUD SEISUSE JA TEGEVUSALA JÄRGI.....	10
1.3.1. <i>Kurat mõisnikuna (*G. 303.3.1.26.)</i>	11
1.4. ANTROPOMORFISUS KUI MASK.....	12
2. ZOOMORFNE KURAT (MI G. 303.3.3.)	13
2.1. KODULOOMAD (MI G. 303.3.3.1.).....	14
2.2. METSLOOMAD (MI G. 303.3.3.2.).....	15
2.3. ORNITOMORFNE KURAT (MI G. 303.3.3.3.).....	17
3. KURADI FANTASTILISED KUJUD (MI G. 303.4.)	18
4. KURAT ASJA, OBJEKTI, LOODUSNÄHTUSE KUJUL (MI G. 303.3.4.)	19
5. KURADI SÕIDUVAHEND	20
6. METAMORFOOSID (MI G. 303.3.5.)	21
7. MEELEPETTED	23
8. KOKKUVÕTE	24
VIIDATUD KIRJANDUS	26
PUBLIKATSIOONID	30
THE IMAGE OF THE DEVIL OF ESTONIAN FOLK RELIGION IN THE CONTEXT OF CHRISTIAN DEMONOLOGY AND INTERNATIONAL FOLKLORE: MANIFESTATIONS. ABSTRACT	32

0. Sissejuhatus

Väitekirjana esitatud töö eesti rahvapärasest demonograafiast tugineb statistilistele andmetele. Olen rakendanud kvantitatiivset uurimisviisi, mis on otstarbekas selleks, et teha järeldusi folkloorinähtuste leviku ja traditsioonilisuse kohta. Just sagedusanalüüs võimaldab eristada kollektiivseid, rahvapäraseid ja pärimuslikke kujutelmi üksikisikute fantaasiatest, mil pole kultuuris laiemat levikut¹. Statistika aluseks on 1723 folklooriteksti, milles esineb 1874 visuaalset kuradi-ilmingut – s.t. kogu leitud usundiline materjal, mis kuradi välimust ühel või teisel moel kajastab. Vaatluse alla on võetud kolm põhilist zanri, mis peegeldavad rahvausundit kõige vahetumalt: muistendid, isiklike üleloomulike läbielamiste kirjeldused ehk memoraadid ning uskumusteaded. L. Honko ja J. Pentikäinen on oma töödes andnud veenva teoreetilise põhjenduse, miks on rahvausundi uurimisel vajalik folkloorse allikmaterjali kriitiline hindamine zanrilisest kuuluvusest lähtuvalt (Honko 1962: 131–140; Pentikäinen 1968: 118–124). Ehkki kurat esineb tegelasena ka muinasjuttudes, olen need kõrvale jätnud kui rahvausundi uurimiseks ebausaldusväärse allika. Kurat on selles mõttes omapärane üleloomulik olend, et temaga seostub ka taolist rahvapärimust, mis ei ole usundilise sisuga.

Töö põhieesmärk on anda laiahaardeline ja statistilistel andmetel põhinev ülevaade kuradi ilmumisvormidest eesti rahvausus ning uurida seda Lääne-Euroopa kristliku demonoloogia ning teiste rahvaste folkloori kontekstis. Olen jälginud uskumuste levikut Eesti piires ning rahvusvaheliselt. Et suure osa allikmaterjalist moodustavad muistendid, olen pööranud tähelepanu nii üksikmotiivide kui tervete jututüüpide levikule. Kõik analüüsitud tekstid pärinevad Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi folkloorikogudest ja rahvaluule osakonna kartoteekidest.

Mõeldamatu on kuradiga seotud rahvauskumuste analüüs, arvestamata nende põhilist lähtekohta – keskaegse Euroopa kristlikku pärimust, millest eriti väärivad esiletõstmist demonoloogiline kirjandus

¹ Sagedusanalüüsi ja selle põhimõistete kohta vt. Pentikäinen 1968: 109–112; Honko 1962: 129–130; 1989: 38; 1989a: 103.

ja kristlik kunst. Lääne-Euroopa demonoloogia klassikute (J. Sprenger, H. Institoris, F.- M. Guazzo, J. Weyer jt.) kõrval on eriti olulised Eestis ja selle vahetus läheduses tegutsenud demonoloogid. Neist ühed väljapaistvamad on Hermann Samson ja Paul Einhorn, kelle vaated kajastavad nii Euroopa akadeemilist traditsiooni kui kohalikke uskumusi. H. Samson (1579–1643) oli mõjukas kirikutegelane, Liivimaa luterliku kiriku superintendent, kes viis läbi kirikuvisiitatsioone ka Lõuna-Eesti alal. Ta pidas Riia toomkirikus üheksa nõiajutlust ja avaldas need 1626. aastal (Samson 1626). P. Einhorn (?–1655) oli Kuramaa kiriku superintendent ja kristlik kirjamees, kes on teinud ülestähendusi läti rahvausust ning puudutanud ka demonoloogia- teemat (Einhorn 1627).

Kõrvale ei saa jätta ristiusu eksemplikirjandust, sest mitmed eesti kuradimuistendid põhinevad kindlasti neil jutlustesse põimitud õpetlikel lugudel. Seetõttu olen toonud palju võrdlusmaterjali Frederic C. Tubachi eksemplikirjanduse mahukast tüübikataloogist (lühend IE). Kuradi ilmutumiskujusid analüüsid kasutasin veel Stith Thompsoni rahvajutu-motiivikataloogi, kust pärinevad motiivinumbrid (1955–1958, lühend MI). Märk * motiivinumbriga ees tähendab, et see puudub S. Thompsoni klassifikatsioonis, kuid esineb Lena Neulandi koostatud kataloogis läti rahvajuttude kohta (1981). Muistenditüüpe olen määranud peamiselt Antti Aarne eesti (1918) ja Lauri Simonsuuri soome (1961) rahvajutu-kataloogide abil, millest viimast on täiendanud Marjatta Jauhiainen (1972).

Lutz Röhrich on soovitanud jagada deemonlikud olendid ilmutismisvormi järgi nelja kategooriasse: inimene, loom, asi ja ebamäärane kuju (*Ungeformte*). Eesti ainekogu liigitamisel osutus otstarbekamaks põhijaotus: antropomorfne, zoomorfne, fantastiline ja esemeline või loodusvormiline kuju. Ebamääraseid kirjeldusi tuleb kuradiga seoses ette väga harva, fantastiline kuju on aga kuradi puhul olemuslik ja selle taandamist antropomorfse liigi erijuhtumiks ei pea ma õigeks. Sarnase klassifikatsiooni alusel – inimene, loom, saaturitüüp, asi – esitab materjali ka saksa rahvausu kuradi-ilminguid käsitletud Gerda Grober-Glück (1985/86).

1. Antropomorfne kurat (MI G. 303.3.1.)

Euroopa kunsti tuli antropomorfse kuradi kuju 6. sajandil ja oli valdav 9.–11. sajandini (Russell 1984: 130). Inimesena (*diabolus in specie hominis*) on kuradit sageli kirjeldatud keskaegsetes demono-

loogilistes traktaatides ja see on tavaline ka eksemplarikirjanduses. Sedalaadi ilmingute hulka kuuluvad näiteks ilus noormees (IE 1415; 1541), musta näokattega rüütel (IE 1547), leedi või härrasmees (IE 1548), vana naine (IE 1552; 1553), poiss (IE 1578), mees (IE 1811) ja paljud teised juhtumid. H. Samson kinnitab, et kurat ilmub sellele, kellega ta soovib lepingut sõlmida, naise või mehe kujul, lubades valelikult mitmeid hüvesid (Samson 1626: I). P. Einhorn kirjutab tontidest (*Gespänsten*) ehk kuradi nähtavatest ilmingutest, mille seas valdavad inimese kuju ning mõistusetu loomad. Teisal rõhutab ta, et kurat ei ilmu sugugi ainult inimese või mehe näol, tõstes selle kuju kui kõige tüüpilisema uuesti esile (Einhorn 1627: 23; 32).

Sarnaselt teiste Euroopa rahvaste folkloorile esineb antropomorfnene kurat väga sageli ka eesti rahvausus. Analüüsitud tekstide üldstatistika kinnitab, et see ilming on valdav: 1103 korda moodustab 58,9% kõigist juhtudest. Enamasti pole antropomorfnene kuradi välimuse juures mainitud ühtki deemonlikkusele osutavat tunnust, tegemist on näilikult tavalise inimesega. Sel juhul ei peitu üleloomulikkuse kriteerium olendi väljanägemises, vaid milleski muus – eelkõige tema käitumises ja toimingutes. Muistenditegelane tunneb kuradi ära alles tegevuse käigus.

Mõnikord vihjab inimkujulise kuradi deemonlikule loomusele siiski mõni spetsiifiline tunnus, ta äratav tähelepanu millegi anomaalse või lausa üleloomulikuga. Maailmas tuntakse mitmel pool uskumust, et deemonid ei jäta varju ja on seetõttu äratuntavad. Ka eesti rahvaluulekogudes leidub teade, et kurjal ei ole varju (E, StK 34, 261 (13) < Tln < Äks), samuti ilmub vanapagan ühes muistendis kui ilma varjuta võõras mees (E 20596/98 (9) < Vön). Kahtlust äratav seegi, kui kurat ilmub ühe silmaga mehena (E, StK 14, 68 (74) < Vän) või kui karvase ihuga võõras noormees (E 17549/52 (2) < Kroonlinn). Ta näitab end kui tuttav külamees, kes ei jäta jälgi (E 20201 (7) < PJg). Deemonlikkusele võib viidata mõni antropomorfnene kuradi atribuut. Ühes muistendis näeb sant teistele nähtamatut, kaklemaid togivat kuradit poisi kujul, kel on käes verine hobusejalg (E 24946 < Vön). Teisal ilmuvad kuradid kui kolm raudoradega meest (H I 6, 362/4 (14) < Vas) või kolm tulise roobiga meest (E 61252/4 < Ote). Korra sõidab kurat kutsari kujul tõllas, aga sigari asemel on tal inimese sõrm (E 16119/21 < Tös).

Antropomorfnene kuradit on eesti pärimuses kõige sagedamini iseloomustatud epiteediga “võõras”. Ta ilmub kui võõras mees, härra, isand, poiss, tüdruk jne. See annab tunnistust paikse talurahva umb-

usust tundmatute suhtes. Suletud külaühiskonnas, kus kõik kõiki tunnevad, äratavad teadmata päritolu ja anonüümsed võõrad tähelepanu ning kahtlusi. Tunnussõna "võõras", kasutatuna inimnäolise kuradi kohta, ei piirdu ainult eesti folklooriga, vaid on väga laia rahvusvahelise levikuga.

1.1. Kurat mehe kujul

Väga sageli ilmub eesti rahvausundi kurat maskuliinsel kujul. Olen leidnud 938 sellist esinemisjuhtu – 442 mehena, 314 härrana, 64 vanamehena, 38 poisina ja 50 muud antropomorfset ilmingut, kus on ilmselt tegemist mehega (kutsar, sõjaväelane, vaimulik jm.). See moodustab 85% antropomorfsetest ning 50,1% kõigist esinemisvormidest. Sama ilming on tunnuslik ka keskaegsele eksempekirjandusele (IE 911; 1811; 2565; 3032 jm.)

Kuradi iseloomustustes kasutatud sõnavara tõstab sageli esile uhkust ja toredust: "Aga igakörd ei öld vanapagan jällä sene alli vaname muodi. Teinekörd öli isandamuodi riides. Süsimustas riides, kõva krae kaelas, valge maniska ies, must kübär piäs. Vot sedasi öli jällä tõinekörd" (RKM II 106, 194 < Jõh). Kurat ilmub kui ilus sirge mees (H II 45, 317/9 (1) < Oudova), ilus noormees (H II 33, 771/2 (6) < Suhhum-Kalé), uhkes riides saks (H I 7, 344/5 (3) < Tt), peenike saks (E 25509 (1) < Vil), peen noorhärä (ERA II 3, 554/5 (8) < Saa), toredas riides härra (E 6093/4 810) < Amb), peenes riides härra (E 33789/90 (5) < Jür). Ometi on palju vastandlikke kirjeldusi, kus mehe välimus jätab hirmuäratava mulje. Tegemist on eemaletõukavalt koleda mehega (MI G. 303.3.1.4). Tüüpilised on järgmised ilmingud: koleda välimusega mehed (ARS 1, 844 (1) < Trt), võõras kole mees (E 30739/41 < Hel), üks hirmus mees (EÜS VII, 642 (6) < Koe).

1.1.1. Must mees (MI G. 303.3.1.6.)

Analüüsitud tekstides ilmub kurat musta mehena 128 korral, seega umbes kolmandikul mehekujulise ilmingu juhtudest. See moodustab 11,6% antropomorfsetest ja 6,8% kõigist esinemisvormidest. F. J. Wiedemanni "Eesti-saksa sõnaraamatus" on registreeritud rahvapärane väljend "must mees", aga tähendus jääb ebamääraseks. Tõlkevasteks on antud *der schwarze Mann, Popanz* – niisiis mingi üleloomulik hirmutus (Wiedemann 1923: 633). Tähenduse leiame aga vanematest eesti-saksa sõnaraamatutest. 1780. aastal on

A. W. Hupel "musta mehe" ühemõtteliselt "kuradiks" tõlkinud, lisades märkuse, et see on vandesõna (*der Teufel, sprüchw.* – Hupel 1780: 220). Samasuguse ainuvõimaliku tähenduse on oma 1732. aastal ilmunud sõnaraamatus esitanud A. Thor-Helle: *must mees* = *der Teufel* (Thor-Helle 1732: 142). Mõistagi seisid Thor-Helle ja Hupel keskaegsetele kujutelmadele ajas lähemal kui Wiedemann, kes "musta mehe" tähenduses enam kindel ei olnud, sest see oli ähmastunud ka rahvakeeles.

Tõenäoliselt oli "must mees" kunagi ühemõtteline kuradi nimetus, mis oli oma populaarsuselt võrreldav sadakond aastat tagasi levima hakanud "vanapaganaga", mida A. Viires on pidanud hiliseks moesõnaks (Viires 1989). Uuemas rahvapärimuses ei tarvitse jutustaja isegi päris kindel olla, keda ta "musta mehe" nimetusega silmas peab, sest tähendus on hakanud ununema. Võib-olla on musta mehe kui ristiusu kuradi-ilmingu lähtekohaks rahvusvahelise mütoloogia varasemad kihistused. Arhailistes setu lauludes võib must mees olla mõni ristiusu eelne deemonlik tegelane, kuri toonela asukas. G. Grober-Glück on oletanud, et kuradi esinemine musta mehena on üle võetud kummituslugudest. Sellisel kujul esineb ka saksa muistendite kodukäija (1985/86: 117). Eesti folklooris ilmuvad musta mehena teisedki pahaendelised tegelased, näiteks personifitseeritud surm ja katkudeemon. Eeskätt kuulub musta mehe kuju siiski kuradile.

1.2. Kurat naise kujul (MI G. 303.3.1.12.)

Deemoneid peeti ilma soota olenditeks, kuid keskaegse Euroopa traditsioonis ilmub kurat valdavalt mehe kujul. Seesama tendents avaldub eesti rahvausundis; kurat ilmub naisena suhteliselt harva. Analüüsitud tekstides kuuluvad selliste juhtumite hulka 48 ilmingut proua või preilina, 41 naisena, 23 neiu, neitsi või tüdrukuna ja 12 vanaeidenä – kokku 124 korda, mis moodustab 11,2% antropomorfsest kujust ning 6,6% ilmumismuhtude koguarvust.

Naiseks või tüdrukuks kehastunud kurat on enamasti meeldiva välimusega ja hästi riides. Iseloomulikud ilmingud on ilus tüdruk (E 22692 (4) < Tõs; H II 22, 482 (3) < Hls), ilus preili (S 57682/723 (5) < Se), piltilus noor naiseterahvas (EKSa 26/7 < Jõh), kolm kena neidu (E 71252/3 < Äks), kolm saksa naisterahvast (EKSa 4^a, 216/7 (6) < Kuu), suured preilnad (E 60177/8 (24) < Noa).

Mõnikord esineb naisekujulise kuradi puhul üleloomulikke või lausa deemonlike tunnuseid. Sellised ilmingud on suur naine peast kannani verevas rätis, kes ei jäta jalajälgi (H II 744 (12) < Vas), pika hiilgava hambaga proua (“ruvval ollu üits hammas pikemp tüki tõistest ja niilanu ninda ku tuli” – H II 48, 223/5 (1) < Krk), pikkade kihvade ja hirmsa näoga vana naine (vanapagana ema – H I 5, 360/1 (2) < Vil). Ühes jutus ilmub kurat peategelase abielunaise kujul, kel on käte asemel sea jalad (E 11460/1 < Amb). Suhteliselt haruldane eesti pärimuses on aga erootiline aspekt naisekujulise kuradi puhul. Tema ahvatlevale ilule osutab küll tüüpiline täiendsõna “kena” või “nägus”, kuid võrgutamisest on juttu harva. Keskaegses eksemplarikirjanduses võtab kurat kauni naise välimuse sageli ainult selleks, et mehi pattu ahvatleda. Iseloomulikud ilmutumiskujud on näiteks ilus must prostituut (IE 1535), ahvatlev noor naine (IE 214; 5365), ilus naine (IE 2113), alasti naine (IE 1621).

1.3. Kuradi ilmutumiskujud seisuse ja tegevusala järgi

Ameerika teadlane J. B. Russell on põhjalikult uurinud ristiusu kuradikujutelma ajalugu. Käsitledes keskaegset folkloori, rõhutab ta kuradi antropomorfsete vormide kirevust. Tavaliste inimkujuliste ilmingute seas nimetab Russell järgmisi: vanamees või vana naine, veetlev noormees või neiu, teener, kerjus, kalur, kaupmees, üliõpilane, kingsepp, talupoeg, preester, munk, palverändur, pühak, teoloog, matemaatik, arst, õpetlane (1988: 112).

Läti rahvajuttudes ilmub kurat härrasmehe, vaimuliku, kingsepa, (saksa) mõisniku, arsti, pillimehe, möldri, meremehe, kutsari, prohveti, kordniku, majaomaniku ja sepa kujul (Neuland 1981: 237–238). L. Neulandi poolt analüüsitud materjali põhjal otsustades näivad nimetatuid kõige sagedasemad olevat härrasmees ja (saksa) mõisnik. Saksa rahvausu antropomorfse kuradi lemmikkujudeks on L. Petzoldt pidanud rändurit (*Fahrende*), kavaleri ning jahimeest (1990: 159). Eesti folkloorile on väga iseloomulik kuradi ilmutumine härra, isanda ehk mõisniku kujul. Teisi esinemisvorme, mis on määratletud sotsiaalse seisundi või tegevusala järgi, pole kuigi palju. Esile tõstmist väärivad kutsar/voorimees (30 juhtumit) ning sõjaväelane, mis on küll üsna haruldane, kuid ilmselt traditsiooniline ilming.

Eesti pärimust analüüsidest torkas omapärase joonena silma, et suhteliselt vähe on juhtumeid, kus kurat kehastub pastoriks. Üks teadetest pärineb õigeusklikult setu alalt ja on seetõttu ehk tõlgendatav usulise vastandumise avaldusena: kurat ilmub rehes kui “opetaja, must kerigusärk säläh, plehviki valgõ kaala all” (H II 72, 683/4 (125) < Se). Keskaegsetes kirjeldustes on kurat preestri (IE 1194; 4836), munga, abti (IE 1195; 1578; 1647; 3324; 4245) või nunna (IE 1551) kujul üsna tavaline.

1.3.1. Kurat mõisnikuna (*G. 303.3.1.26.)

Läbitöötatud materjal lubab väita, et 32,8% inimkujulistest ilmunisjuhtudest kehastub kurat mõisnikuks, talurahvale võõra ühiskonnakihi esindajaks. Kõikide esinemisvormide seast moodustab see 19,3%, seega märkimisväärselt suure osa. Kurat härra, proua või preili näol on eesti usundilises pärimuses sageduselt võrreldav tema zoomorfse ilminguga ja sagedasem kui saatürlük kuju, mis moodustavad vastavalt 20,8% ja 15,2%.

Mõisniku demoniseerumise peamiseks põhjuseks võib pidada tema sotsiaalset vastandumist talurahvale. Seda võib eelkõige mõista kui rikka ja vaese opositsiooni, kellest ristiusk eelistab viimast. Mäejutluses lausub Jeesus: “Ärge koguge endile varandusi maa peale, kus koi ja rooste rikuvad ja kus vargad sisse murravad ning varastavad. Vaid koguge endile varandusi taevasse, kus koi ega rooste ei riku ja kus vargad sisse ei murra ega varasta. Sest kus su varandus on, seal on ka su süda!” (Mt. 6, 19–21.) Lisaks seisuslikule ja varanduslikule vahele teravdas balti-saksa mõisniku ja kohaliku maarahva opositsiooni veel etniline vastandumine. Koosnesid ju Eesti ühiskonna kõrgkihid valdavalt muulastest. Oma ja võõra vastandamine on traditsioonilistes kultuurides väga oluline. Teiste rahvaste jumalaid tõlgendatakse sageli deemonitena, ka võõramaalastesse suhtutakse umbusuga ja tihti kipuvad nad rahvas demoniseerima.

Eesti regivärsilistes orjuslauludes leiame sageli mõisa ja põrgu, mõisniku ning kuradi samastamist. Laialt levinud laulutüübis “Mõisast pääs” nimetatakse mõisat “põrguks”, “põrgupaigaks”, “põrguhauaks”, “kuradi riigiks”, “kuradi kojaks”, “kuradi koduks” jne. Laulutüübis “Põrgu mõis” on mõisast antud väga fantastilisi kirjeldusi. Järgnev variant pakub nägemuspildi, kus kuradiga samastuv saks ja tema abilised esinevad demonlike kannibalidena:

Ennäe, kus paistab põrgu linna,
kuradi kodu näikse.
Siin ta vallid valgendavad,
siin ta harjad haljendavad.
Iga päev siin peksetakse,
lihakilda leigatakse,
toobil verda mõdetakse,
saksal süüa saadetakse,
junkrul juua annetakse,
kubja keelta kastetakse,
aidame' hambaid võietakse.

EÜS VI, 1594/5 (2) < Järva-Jaani – V. Rosenstrauch (1909).

Nii "saks" kui "junkur" on olnud tarvitusel kuradi peitenimetustena. Reaalne mõis ning teises ilmas asuv põrgu on lauliku kujutlustes sedavõrd läbi põimunud, et oleks ühekülgne pidada laulu kitsalt orjuse-teemaliseks. Ühtaegu on see luulekeelde sõnastatud eshatoloogiline visioon, mis meenutab keskaja nägemuskirjandust. Regivärsiliste orjuslaulude kujundeid, kus mõisnikke samastatakse kuradiga ning mõisat põrguga, on seletatud kui poetilisi võrdlusi ja metafoore, milles rõhutatud ja vaevatud talurahvas oma eksploateerijatesse negatiivset suhtumist väljendab. Ristiusu õpetusega harmoneeruv sotsiaalne kriitika on muidugi ilmne, kuid see aspekt ei ava nähtuse olemust. Selliste kujundite kasutamise sügavamad põhjused on eesti rahvausundis, kus mõisnik oli märgatavalt demoniseerunud ja kurat omakorda "saksastunud".

1.4. Antropomorfus kui mask

P. Einhorn on kirjutanud, et Jumala loal võib Saatan võtta igasugust kuju, et inimsilmale ilmuda. Seetõttu nimetatakse kuradit ka võluriks (*Tausentkünstler*) – põhjusel, et inimese eksitamiseks võib ta end näidata ja oma kurjust avaldada erineval moel (Einhorn 1627: 26). Kui kurat ilmub inimesena, püüab ta sel moel oma tõelist, saatürlikku välimust varjata. Esmapilgul süütu ja tavapärane kuju on otsekui kostüüm või mask, mida kurat kasutab läbimõeldult, et kogeja ei märkaks ohtu. Sarnast kujutelma väljendab Uue Testamendi tähendamissõna huntidest lambanahas (Mt. 7, 15), mis kindlasti ka maarahvale tuttav oli. On lausa öeldud: "Kurat

könnib lambanahkas...” (AES < Ris 1935), mis vaevalt tähendab il-
mumist lamba kujul, vaid on pigem mõistetav ülekantud tähenduses.
Sageli on kuradi välimus eesti muistendites otsekui mitmekihiline.
Osava silmamoondajana paistab ta inimsilmale ühtmoodi, aga tema
varjatud nägu ja hirmuäratav kuju on midagi muud. Ometi kipuvad
mõned deemonikud tunnused jääma, mis kuradi välja annavad.
Enamasti tuntakse ta ära kapjadest, sarvedest, sabast või hammastest,
mida ei õnnestu varjata.

2. Zoomorfne kurat (MI G. 303.3.3.)

Üleloomulike olendite ilmumine elusolendite (loomade, lindude,
kalade, putukate) kujul on üks maailma usundeid ühendavatest uni-
versaalsetest kujutelmadest (MI F. 401.3.) Seda kohtame nii loodus-
rahvastel kui vanades kõrgkultuurides. Mõnikord esineb see usk to-
temistlikus vormis, paiguti tuleb ette üksikute loomaliikide
jumalikustamist. Eesti rahvausund kuulub oma vanimate kihistuste
osas Põhja-Euraasia metsavööndi kultuuriareaali. Ka Siberi küti- ja
kalurikultuurides on levinud arvamus, et vaimud esinevad looma ku-
jul.

Eesti rahvausund on kurat elusolendina (eelkõige looma või linnu-
na) antropomorfse vormi järel sageduselt teisel kohal. Analüüsitud
1723 tekstis esineb sedalaadi ilminguid 390 korral (20,8%): 242 ko-
dulooma (12,9%), 91 metslooma (4,9%), 35 lindu (1,9%). 18 korral
on kuradi zoomorfne vorm lähemalt määratlemata. Kalad ja putukad
on ilmumiskujude seas üliharuldased, kumbagi neid tuli ette vaid ka-
hel korral. Gerda Grober-Glücki hinnangul on Saksamaa (Reini)
muistendites inim- ja loomakujulise ilmingu suhe 5:3 (1985/86: 110).
Seega esineb eesti rahvausu kurat zoomorfsetel kujul suhteliselt har-
vemini kui tema paralleelkuju saksa folklooris.

Eesti materjali erinevus ristiusu akadeemilisest demonograafiast
on silmatorkav. Kui demonoloogilises kirjanduses mainitakse kuradi
ilmumiskujude seas esmajoones metsloomi ja iseäranis kiskjaid, siis
eesti rahvausund on märksa sagedasemad koduloomad. 17. sajandi
eestikeelsetes jutlustes esinevad kuradi poeetilised nimetused *pörg-
kohaudane hunt*, *pörgohaudane maddo*, *pörgku vanna maddu*, *pörg-
ku karro*, *pörgku kull* ei anna õiget pilti rahvausundi kuradi tavail-
mingutest.

2.1. Koduloomad (MI G. 303.3.3.1.)

Eesti rahvausu tüüpiline kuradi-ilming on koer (MI G. 303.3.3.1.1), kes analüüsitud tekstides esineb 72 korral. Valdavalt öeldakse ta olevat musta värvi. Mitmed eesti rahvausundi üleloomulikud olendid ilmuvad ka punase koerana. Analüüsitud tekstides ilmub kurat sellisel kujul 16 korral. See kuradi-ilming esineb ka soome-rootsi rahvapärimeses (Wolf-Knuts 1991: 138). Punast koera on kuradiga seoses mainitud 1633. aastal Inglismaal (Kittredge 1929: 271), kuid võrreldes Euroopas üldtuntud musta koeraga on see vorm kindlasti haruldasem. Mõnikord on deemonliku koera eritunnusena mainitud tema põlevaid või hõõguvaid silmi (ERA II 227, 711/3 (10) < Kse). See kujutelm on hästi tuntud Lääne-Euroopa traditsioonis (Woods 1959: 14). P. Einhorn on Saatanat kirjeldanud ebaharilikult suure musta koerana, kel on hõõguvad silmad ja maani rippuvad kõrvad (Einhorn 1627: 26).

Eesti rahvausu deemonlik koer ei tarvitse sugugi olla suur ega ähvardavalt kuri. Kurat ilmub kui väike rakapenikene (RKM II 227, 297 (48) < Saa), väikene koer/ taks (RKM II 208, 328 (9) < Plv), valge koer (AES, MT 161, 2/3 < Emm). Mõnikord maskeerib kurat end tuttavaks loomaks, esinedes kui rehepapi oma kirevane koer (H II 22, 483 (4) < Hls) või kui mõisahärra peni (H III 16, 149/52 (4) < Oudova < Plv).

Koer on indo-eurooplaste arvates olnud alamt järku loom, kes seostub surnuteriigiga. Ka semiidi rahvad ei ole koera kõrgelt hinnanud, vaid on pidanud teda roojaseks loomaks. Kreeklastele oli tuntud kujutelm kolmepealisest allilmakoerast Kerberosest (rooma Cerberus), kes valvab Hadese väravat. Germaani mütoloogias vastab sellele elukale põrgukoer Garmr. India aarialaste vanima ajajärgu müütides esineb koer Sarama, kes abistab jumal Indrat tema vägitegudes. Selle koera kaks poega on surnuteriigi valvurid. Kreeklaste ja roomlaste ettekujutustes on koer nõiduse- ja ööjumalanna Hekate loom. Sellist tausta silmas pidades on mõistetav, miks seostub koer ka ristiusus allilma jõududega. Kuradi poeetilises nimetuses "põrgukoer" elavad edasi mütoloogia varasemad kihistused.

Kuradi zoomorfsete ilmingute seas on eesti rahvausundis sageduselt teisel kohal kass (MI G. 303.3.3.1.2.). Analüüsitud tekstides esineb see loom 47 korral. Korduvalt on kirjeldatud suurt kassi (näit. ERA II 227, 137/8 (1) < Mär). Iseloomuliku tunnusena on nimetatud tema hõõguvaid silmi – kurat ilmub kui must kass põlevate

silmadega (RKM II 159, 229/30 (1) < Rak), kirju kass, kes vahib "hirmsa hiilgava silmadega" (H II 28, 673/4 (2) < MMg). Esinemiskujude seas on ka hall kass (E 12774/77 < Pär) ja laia sabaga kass (H III 17, 207/9 (32) < VMr). Mõnikord ilmub korraga mitu looma – näiteks kolm musta kassi (RKM II 101, 93/4 (68) < Kul).

Sageduselt kolmas kuradi ilmumiskuju koduloomade seast on kits, keda on nimetatud 38 korda (MI G. 303.3.3.1.6.). Kirjeldatud esinemisvormide seas on suur halli habemega sikk (H IV 5, 173/6 (1) < Trv), hall sikk, habe püsti (H III 9, 63 < Lai), "ilmadu suur hüdsimust suurdõ sarviga sikk, kel nii suur habõna ku sanna viht/ hirmus sikk" (H II 70, 297/8 (7) < Vas), suurte sarvedega sikk (ERA II 2, 527 (2) < Har), suur pukk (ERA II 77, 578/9 (96) < Nis), üks mustakirju kits (EÜS VIII 2469 (17) < Kuu).

Sikuga seostuvad antiikmütoloogia kujutelmad Paanist, faunidest ja saatüritest, mis avaldasid mõju ristiusu demonograafia. Kujunes välja nn. saatürliku kuradi tüüp, kes kannab siku zoomorfseid tunnuseid (sarved, sõrad, habe). Ka heebrealased kirjeldasid metsikut loodust asustavaid deemoneid sikkudena või sikutaoliste olenditena. Neile arusaamadele näib tuginevat Jeesuse tähendamissõna sikkude ja lammaste eraldamisest viimsepäeva kohtus (Mt. 25, 31–33). Keskaja kujuteldavatel nõiasabati riitustel istub põrguvürst troonil ja võtab vastu auavaldusi enamasti kas siku või koera kujul (di Nola 1993: 289).

Üldiselt ei piirdu eesti kuradi loomakujulised ilmingud ühe või kahe muistenditüübiga, vaid esinevad laiemates seostes. Ka **hobuseks** kehastub kurat üsna erinevates situatsioonides (MI G. 303.3.3.1.3.). Seda kuju tuleb analüüsitud pärimuses ette 36 korral, millest 7 juhul on tegemist varsaga. **Siga** esineb 19 korda (MI G. 303.3.3.1.5.). Sellega sageduselt võrdne kuradi ilmumiskuju on **veis** (MI G. 303.3.3.1.4.). Eesti pärimuses tulevad peaaegu ühtlase sagedusega ette nii härg, pull (7), lehm (7) kui vasikas (5). Suhteliselt haruldane kuradi ilmumisvorm eesti rahvapärimuses on **lammas** (*G. 303.3.3.1.8.), mis esineb 11 korda. 5 korral on tegemist oina või jääraga (MI G. 303.3.1.7.), 3 korral lambaga ja 3 korral tallega.

2.2. Metsloomad (MI G. 303.3.3.2.)

Metsloomadest on kuradi ilmumisvormide seas eesti rahvausus esikohal **jänes**, kes esineb 58 korda (MI G. 303.3.3.2.3). Kui võtta arvesse ka koduloomad, on jänese populaarsus võrreldav esikohal

oleva koeraga (72 korda). 47 juhtumiga esindatud kass jääb selgelt kolmandale kohale. Osalt seletab jänese kõrget kohta demonlike loomade pingereas Eestis populaarne muistenditüüp "Jänes poomisproovi juures" (Aarne, Sagen no. 40; Simonsuuri E 456), kus loom esineb 39 korral. (Mõnes variandis asendab kuratlikku jänest koer või mõni teine elusolend.) Teine suurem eesti muistendite grupp, kus esineb demonlik jänes, seostub metsa ja jahiga, eriti küttimisega keelatud ajal (pühapäevad, kirikupühad).

Eesti rahvausu demonlik jänes on seotud Lääne-Euroopa pärimusega. Antiikmütoloogias on jänes ühenduses Veenuse, Diana ja Bacchusega, kes hiljem demoniseerusid ja kuradiga ühte sulasid. Juba varase keskaja rahvausus võtavad nõiad jänese kuju. See uskumus jäi hiljemgi Euroopa folklooris püsima. Jänesena võib ilmuda saksa rahvausundi kurat, aga ka haigusdeemon, koobold, varavedaja, harvem veehaldjas. Jänes võib olla hingeloom, kelles elab edasi surnu. Endena tähendab selle looma nägemine peamiselt õnnetusi – haigust, surma, tulekahju (HDA III: 1504–1524).

J. B. Holzmayeri teatel põgenevad kurjad vaimud pikse eest tihti looma kujul, eriti hundina (1873: 22 (5) < Sörve). **Hunt** (MI G. 303.3.3.2.1.) on siiski eesti rahvausus ebatüüpiline kuradi ilming, mida analüüsitud tekstides esineb 5 korda (neist 2 teksti on ebaautentsed). Püha Jüri kutsikana on hunt eelkõige demonlike olendite hävitaja, keda täbaras olukorras appi kutsutakse. **Karu** kujul (*G. 303.3.3.2.11) esineb kurat samuti 5 korral. Väga harvaesinevad ilmumusvormid on ka orav, rebane, hiir, rott ja siil.

Kuradi zoomorfsetest esinemisvormidest on märkimisväärsed veel (**kärn**)konn (MI G. 303.3.3.7.1) ja **madu** (MI G. 303.3.3.6.1). Neid olendeid peeti keskaegses Lääne-Euroopas peaaegu et kehastunud demoniteks, näib et kõige kuratlikumateks loomade seast. Kui kõrgemat liiki elusolendite loomine käib Saatanale üle jõu, sest vaid Jumal on selleks suuteline, siis keskaegsed uskumused ei välistanud võimalust, et ta loob vördjalikke olendeid nagu konnad, ussid ja maod. Mürgiseid madusid loetakse erinevates maailma usundites pooldeemonlikeks olenditeks ja loitsud nende tõrjeks on lausa universaalne nõidussõnade liik. Laialt on tuntud ka madude seostamine all-ilmaga, ristiusus põrguga. Keskaegse Euroopa uskumuste järgi võis kurat võtta mao kuju või siseneda mao kehasse ja salvata siis kari-loomi (Kittredge 1929: 31; HDA VII: 1136). Veelgi viletsam oli keskajal kärnkonna seisund, sest kui madu sümboliseeris ka tarkust, siis kärnkonn oli läbinisti patu ja pahede kehastaja. Ta on kuradi

tavaline ilmutuskuju, mida on mainitud juba Johannese Ilmutusraamatus (16, 13-14).

Nii kärnkonn kui madu esinevad kuradi ilmutuskujudena kesk-aegsetes jutluse-eksemplites (IE 1557; IE 1562; 1563; 2738; 4882). Mõlema olendi staatuses on ka eesti rahvausus midagi kuratlikku, mis avaldub laialt levinud uskumuses, et nende tapmine on vaga tegu, mille eest teatud arv patte andeks saadakse. (Kärn)konn ja madu on eesti rahvausus kuradi ilmutuskujudena siiski üliharuldased, esine-des mõlemad ainult 3 korral. Ilmneb, et folkloorsete mõjude vastu-võtmine on toimunud otseku läbi filtri, mis on sulgenud osa po-tentsiaalsete laenude tee või hoidnud ära nende püsijäämise rahvapärimuses. Nähtust on raske seletada, kuid tõenäoliselt on üheks põhjuseks võõraste kujutelmade haakumatus olemasoleva tra-ditsiooniga, mistõttu need mõjuvad ebausutavalt. Nii võivadki laena-mata jääda mujal väga mõjukad kujutelmad, millest ollakse ehk isegi teadlikud, aga mida üldiselt omaks ei võeta.

2.3. Ornitomorfne kurat (MI G. 303.3.3.3.)

Linnukujulised üleloomulikud olendid on Euroopa rahvaste uskumustes hästi tuntud (vt. HDA II: 157–158). Nende seas on ka ornitomorfne kurat. Keskaegses eksemplikirjanduses kuuluvad seda-laadi ilmingute hulka näiteks muusträstas (IE 581), raisakotkas (IE 1566) ja varesed (IE 1369; 1645). Ka fantastilise ilmutuskuju puhul on sellele tihti lisatud ornitomorfseid tunnuseid. Keskaja kunstis on kuradit sageli kujutatud linnujalgadega (see vorm eelneb hiliskeskajal populaarseks saanud nn. saatürlikule tüübile, kus kuradil on sõrad või kabjad). Mõnikord on kuradi sõrmedel röövlinnuküünised, tema tiibade kujutamisel on aga tooni andnud nahkhiire välimus. Deemonite kirjeldamist tiivulistena soodustas üldtuntud kujutelm, et nad on õhuvalla jõud (*potestates aerea*), kes elavad atmosfääris.

Kuradi ornitomorfne kuju on eesti rahvausus esinemissageduselt suhteliselt harv, esinedes analüüsitud pärimuses 35 korda. Esindatud on nii mets- kui kodulinnud, kel võib üksikjuhtudel olla anomaalseid tunnuseid. Ühes kuradijutus on kirjeldatud rehes nähtud hane, kel on põlev küünal seljas (E 15823 < Amb). Teises pikas ja episoodirohkes loos silmab mees kirikus kuremoodi olevust ("kirikutooli nurga peal istund, nagu suur kurg olnd" – ERA II 55, 202/9 < Rid). Nagu teiste rahvastel, ilmub ka eesti rahvausu kurat peamiselt musta linnu

näol (MI G. 303.3.3.3.3): "Mitmesugust nimme võit üteldä tolle musta tondile. Vai: vana must kaarna vai... arak vai must vares vai. Linde näol käivat kah vana tont" (AES < Kam (1934)). Kuradi ornitomorfsetest ilmingutest on eesti pärimuses kõige sagedasem kukk (MI G. 303.3.3.3.5), kes esineb analüüsitud tekstides 9 korral (sellest 5 korda musta kukena).

3. Kuradi fantastilised kujud (MI G. 303.4.)

Kristliku etioloogia järgi on Saatan ja deemonid Jumala vastu mässu tõstnud pattu langenud inglid, kes karistuseks taevast välja kihutati. Pattu langedes moondus nende algne taevalik ilu häbiväärselt ja neist said hirmuäratavalt grotesksed peletised. Deemonite kirjeldustes on inimsarnased jooned (s.t. ingelliku kuju reliktid) sageli loomalike tunnustega kombineeritud. Nii on kuradi fantastilised vormid vaadeldavad välimuse põhi-ilmingute – antropomorfse ja zoomorfse kuju omapärase ühtesulamisena. Kristlike rahvaste folklooris on üldtuntud kuradi saatürlik vorm, mida võib pidada lausa klassikaliseks ilminguks. See on mehe kuju, millele on lisatud mõningaid zoomorfseid tunnuseid (sarved, sõrad, kabjad, saba, karvane ihu). Mõnikord on loomalikke jooni kuhjatud sellisel määral, et olendi inimlikest tunnustest on säilinud vaid tema kõnevõime ja kõndimine tagajalgadel.

Eesti rahvapärimuses on fantastilise välimusega saatürlik kurat hästi tuntud, olles laenatud hiliseskaegse Lääne-Euroopa usundist. Esinemissageduselt on see vorm kolmandal kohal (285 korda; 15,2% ilmingute koguarvust). Võib-olla kuuluksid sellesse alaliiki ka arvu- kad juhtumid, kus muistendis esineva kuradi välimust ühegi sõnaga ei kirjeldata, ehkki ta ilmub nähtaval kujul. Taolistel juhtudel on tõenäoliselt mõeldud kas antropomorfset või saatürlikku kuju, mitte aga zoomorfset ega esemelist vormi. Statistiliste andmete põhjal ei saa teha järeldust, nagu oleks saatürlik kurat eesti rahvausus suhteliselt vähe tuntud. Kujutelm saba, sarvede ja loomajalgadega deemonlikust olendist oli hästi teada, aga see ei aktualiseeru folklooris nii tihti, kui võiks arvata.

Eesti rahvausus fantastilise välimusega kuradist antud kirjeldused on antropomorfse ja zoomorfse vormiga võrreldes detailirohkemad ja värvikamad: palju saksu, kõigil sabad taga, kuna suust tuli välja käib (ARS 1, 785 (1) < Trt), hirmus must ja punaste hammastega inimese moodi kogu (EKS 4^a, 216/7 (6) < Kuu), valges riides sarvedega me-

hed (ERA II 219, 144/5 (5) < VMr), kole peletis – pikk, peenikesed kitsesarved peas, nägu must ja kirjeldamata kole, all sellised sõrad, mida ükski härg ei kannu (EKS 2, 34/6 (2) < Trm), kaks mustas riides meest, silmad põlenud kui tuli ja hambad lõunud aina tuld (ERA II 242, 81/3 (8) < Puh < Rön), mustad mehed, kõigil lehmäsõrad all (ERA II 242, 493 (7) < Ote), kari sarvede, sabade ja sõrgadega kuradeid, kolmenukelised mütsid peas, igal tõrvatud nõör käes (RKM II 136, 283/4 (7) < Sim).

Analüüsitud eesti rahvapärimeses on kuradi kõige sagedasemad deemonlikud tunnused sarved (108 korda), saba (92 korda) ja loomajalad – kabjad/ hobusejalad (82 korda) või sõrad (23 korda). Tihti äratavad tähelepanu tema hirmuäratavad hambad – need on pikad või suured (26 korda), punased/ verised (14 korda) või metallist (9 korda). 18 korral sülitab kurat tuld (arvestatud ei ole jutuepisoodi “tulelöömine hammastest”, mis esineb üsna tüübikindlalt teekäija sõidutamise muistendeis). Kuradi karvast välimust on nimetatud 19 juhul, (kitse)habet on mainitud 12 korda, põlevaid/ tuliseid silmi 10 korda. Väga iseloomulik eesti rahvausundi kuradi kirjeldustele on tema keha asümmeetrilisus. 22 korda on öeldud, et keha parem ja vasak pool on erinevad. Kurat ilmub kui valgete riietega mees, kel on üks inimese ja teine hobuse jalg (ERA II 219, 141 (2) < VMr), mees, kellel üks jalg on hobuse oma (ERA II 1, 699/700 (37) < Rei), võõras saks, kel üks jalg nagu lehmajalg, teine nagu hobusejalg (H III 30, 441/4 (1) < Hls), noor härra, kel üks jalg sõraga ja teine kabjaga (H II 47, 516/7 (7) < Tös).

4. Kurat asja, objekti, loodusnähtuse kujul (MI G. 303.3.4)

Keskaegse Euroopa tõekspidamiste järgi on kuradil üldiselt kombeks ilmuda elusolendina, kuid mõnikord võtab ta eseme kuju. Kuradi olemuslik side maise vara ja ahnusepatuga avaldub nende juhtumiste puhul, kui ta esineb rahakoti või kullatükina. Joomarluse patule osutab veimkarikas kui kuradi ilming. Võimalused ilmuda eseme näol ei ole piiratud, on räägitud ka viinamarjakobara, puutüve, veereva vaadi ja lehma saba kujulisest kuradist. Eksempelkirjanduses esineb juhtum, kus munk näeb kuradit krutsifiksina (IE 1537), teises jutus sunnib pühamees kuradit muutma end vankrirattaks, et ta saaks poolelijäänud teekonda jätkata (IE 1537). Eesti rahvausundis ilmub

kurat asja, objekti või loodusnähtusena suhteliselt harva. Analtüüsitud 1723 teksti hulgast olen leidnud 83 sellist juhtumit, mis moodustab vaid 4,4% ilmingute üldarvust.

Ligi poole sellest alaliigist hõlmab kurat heinakuhja või heinasao näol (37 korda), mida võib kahtlemata pidada eesti rahvausundi üheks iseloomulikumaks kuradi esinemisvormiks. Tüüpiline on see, et heinakuhi liigub. Mõnikord on kuradit heinasaoga võrreldud ka siis, kui on tegemist antropomorfse või saatürliku kujuga. Kirjeldus võib jääda ebamääraseks, kuid on öeldud, et olendi välimus meenutab nimetatud loodusvormi. Esinevad “vanatige, suur kui hainaruga” (H II 72, 493/95 (93) < Vas), “vanatont nigu maailma suur rõuk” (H III 21, 732/33 (20) < Ote), “vanahalv niigu määne haina märs” (H II 73, 548/53 (28) < Vas), kurat, hall nagu heinasaad (ERA II 77, 53 (39) < Jür), heinakuhja sarnane kogu (E 38819/20 (7) < Puh), vanapaganad kui heinasaod (E 7289/90 < Vil).

Üldtuntud heinakuhja kujuga võrreldes on kuradi teised loodusvormilised ja esemelised ilmingud haruldased. Kagu-Eestis, eelkõige Setumaal ilmub kurat mõnikord tuulispeana (MI G. 303.3.4.4). Korduvalt on kuradit kirjeldatud veereva kerana. Pikse eest põgenev juudas peidab end tüdruku rüppe ja pageb sealt “kui sinitse langa kerä” (H, R 2, 7 (42) < Plv). Ühes eesti kuradimuistendis on kirjeldatud ka helepunast tulepalli, mis kahinat ja mühinat tehes reheahjust välja lendab (H II 64, 437/38 (17) < Trt). Märkimist väärivad teisedki helenduvad, kiirgavad ja tulised nähtused. Kuradi teised esemelised ilmumisvormid (leivapäts, hobuselook, talikübar jm.) on ainukordsed.

5. Kuradi sõiduvahend

Kurat ilmub sageli teel, mis on eesti rahvausus üks tavapäraseid üleloomulike olendite kohtamise paiku. Kuradi puhul on see lausa olemuslik, sest erinevalt animistliku usundi haldjatest ei ole kurat seotud ühegi loodusvaldkonna ega konkreetse paigaga, ta on vabalt liikuv olend, kes võib ilmuda peaaegu kõikjal. Juba Vana Testamendi Iobi raamatus ütleb Saatan, et tuleb maad mööda hulkumast ja rändamast (Ii. 2,2). See on vanim tekst Piiblis, kus Saatan üleloomuliku olendina tegevusse astub.

Eesti rahvajutus võib kurat liikuda niihästi jalgsi kui kasutada mõnda sõiduvahendit. Muistendigrupp, kus kurat abivalmilt väsinud teekäijat sõidutab, on eesti folklooris olnud vägagi populaarne (“Kurad teekaaslaseks”, Aarne, Sagen no. 25–26; Simonsuuri

E 1101). Tõld on kuradi peaaegu kinnistunud atribuut, mida analüüsitud tekstides on nimetatud enam kui 160 korda. Seega on kuradi puhul tõllast räägitud märksa sagedamini kui on mainitud tema klassikalisi tunnuseid – sarvi, saba või kapju. Lihtsat vankrit kasutab kurat eesti muistendites vaid üksikjuhtudel. Pisut sagedamini esineb saan ja seda loomulikult juttudes, kus tegevus toimub talvel. Tõld kui kuradi tüüpiline sõiduvahend on vastavuses kuradi traditsioonilise ilmumisega härra kujul. On nimetatud ka vedruvankrit (E 64566 b (2) < Pai; ERA II 3, 41/2 (4) < Saa), troskat (ERA II 77, 585 (105) < Nis < Hag), kalessi (ERA II 27, 92/4 (7) < Jõe; ERA II 58, 189/91 (8) < Trm).

Mõnikord täheldatakse tõlla puhul midagi ebaharilikku: nähakse uhket tõlda, mille ees on kaheksa hobust ja mis on täis uhkeid saksu, aga seda tüürib kaltsakas talupoeg (ERA II 227, 33 (23) < Mär), ilmub suur must tõld 12 musta täkuga, tõlla taga on suur seaküna ja pussnuga (H II 54, 550/51 (31) < Vig), kaks musta hobust veavad puusärgiga vankrit, hobused on kaetud valgete linadega (E 10302/05 < Amb). Kuradi tõld või hobused võivad paeluda tähelepanu millegi selgelt üleloomuliku poolest: tõlla ees on neli nülitud hobust (E 11275/79 < Trv), ühel hobusel on kõri maha lõigatud, teisel rihm kõvasti ümber kaela (ERA II 20, 305 (3) < Jür), tõld ei jäta jälgi (H III 28, 955 < Kroonlinn), tümas soos sõidab suur tõld, ees kuus hobust, kelle kapjadest lööb tuld (E 42448/9 (4) < HJn).

Eesti rahvausus tuntud kujutelmad tulisest lendavast tõllast lähtuvad tõenäoliselt germaani paganlikust usundist. Vaevalt on tegemist prohvet Eelija sõidukiga, pigem kuulub see algselt piksejumal Donarile/Thorile, keda samuti kujutleti sõitvat taevasel tulevankril. Kristlaste poolt ära põlatud jumal Thor demoniseerus ja sulas ühte kuradiga.

6. Metamorfoosid (MI G. 303.3.5.)

Folklooris on sageli juttu erinevat liiki transformatsioonidest, kus elusolendid ja üleloomulikud tegelased, asjad ja nähtused muudavad oma välist kuju või ilmuvad ja kaovad ootamatult (MI D. 0–699). Eriti iseloomulikud on muundumismotiivid imemuinasjuttudele. Kuid tegemist ei ole ainult meeelahutusliku fantaasiamänguga, sest metamorfooside reaalsusse on usutud.

Elkõige seostub muundumise idee üleloomulike jõududega. Oskus oma välist kuju muuta on tunnuslik maailma usundite palju-

dele mütoloogilistele olenditele. Inimestest saavad sellega hakkama maagia spetsialistid (keskaegses Euroopas nõiad). Eriti paistavad vormi ja esinemiskuju varieeruvuse poolest silma deemonid. Jumalad ja need üleloomulikud tegelased, kellega inimesel on positiivne suhe, näivad ilmutuskujult stabiilsemad. Paljunäolisus on pigem deemonlik kui jumalik joon. Ka ristiusu kurat pole ses mõttes erand. Tema välimuse muutlikkus avaldub juba eelpool käsitletud ilmutisvormide rohkuses, mis iseloomustab nii eesti rahvausku kui Euroopa kristlikku pärimust üldse. Kuradi paljunäolisust rõhutavad ka uskumusteed sellest, kelleks või milleks ta end muuta ei saa. Neist selgub, et kuradile pole jõukohane vaid mõne üksiku kuju võtmine. Kõik muu materiaalne ja elav on tema potentsiaalne ilmutisvorm.

Muundumisjuhtumeid on kirjeldatud keskaegses eksemplarikirjanduses. Ühes jutus ilmub kurat järgemööda kolmel antropomorfisel kujul: mõisavalitseja, ülemteenri ning lõpuks kogeja abikaasa näol (IE 3680). Teisal võtab kurat järgemööda pulli, koera ning lõvi välimuse (IE 1812). Eesti kirikutegelane H. Stahl on keskaegsetele kuradi-kujutelmadele ja Piiblile tuginedes kirjutanud: *“Woip hend se Kurrat pöhrma öhex Englix sest walgusest/ woip temma kaickast Maddut tegkema/ woip temma konnat tegkema/ ninda kuds temma Egypti mah siddes/ Kunninga Pharaoni eddes/ lebbi needt nõidat nende lausmisse kahs/ tehnut on: sihs woip temma kahs ommat wandtut truwit orjat Hunti/ Karro, tuhliaspascka/ ninck monne muh negko siddes sahtma/ ko pohle temma/ ninck nemmat tachtwat”* (1641: 294). Keskaja õpetatud demonoloogide enamik ei uskunud siiski nõidade muundumisvõimesse ega nende suutlikkusse kellegi kehalist kuju muuta. “Nõiahaamri” autorid kirjutavad: “On võimatu muuta inimkeha looma kehaks või surnut ellu äratada. Kui näib, et midagi sellist on juhtunud, on tegemist silmapettega” (Sprenger, Institoris 1991: 139). Küll suudab kurat muuta omaenese näilikult füüsilist keha.

Muistendites on sageli kirjeldatud kuradi dematerialiseerumist (MI G. 303.17.1). Ta haihtub õhku, jättes järele sinist suitsu või vedelikku kui ainsa jälje oma näivalt füüsilisest kehast. Pikselöögist tabatud, hõbekuuliga tulistatud või hundi murtud kuradi puhul tähendab selline kadumine tema hukkumist. Kuid enamasti põgeneb kurat sel moel, kasutades dematerialiseerumist kui kiireimat moodust. Kurat jätab oma keha maha enda jaoks kriitilisel hetkel – kui kukelaul tema tegevusaja lõpetab, kui nimetatakse Jumala nime või loetakse meie-isa palvet.

Enamasti ei seostu metamorfoosid (v.a. dematerialiseerumine) fantastilise välimusega kuradiga. Gerda Grober-Glück on sedasama märganud saksa muistendeid analüüsides. Kuradi muundumisjuhtudes on saatürlik tüüp erandlik ja kõige sagedamini toimub metamorfoos inimesest loomaks, eriti koeraks (1985/86: 112). Eesti kuradi-muistendites esinevad järgmised põhilised muundumistüübid:

Inimene > loom: tüdruk/ preiji > must koer (H III 28, 961/2 < Pal); tuttav külamees > must kass (H II 72, 683/4 (125) < Se); ilus tüdruk > suur hall emis (E 1767/69 (8) < Ostrova); uhke saks > punane koer (H I 8, 468/72 (11) < Vas);

loom, lind > inimene: teise pere hall sokk > mees (E 27326 < Pär); mõisahärra peni > mõisahärra moodi inimene (H III 16, 149/52 (4) < Oudova, Plv); hobune > suur laia kõhuga proua (E 22879/80 (10) < LNg); kass > naisterahvas (H II 39, 820/5 < Koe); teder > inimene (E 49600 < Koe);

inimene > ese: noor saks > hobuselook (H II 56, 929/30 (23) < Ote); piltilus noor naisterahvas > siidilõnga kera (EKS a 26/7 < Jöh);

loom, lind > ese: kass > peenike nõel, mil pole silma taga (ERA II 26, 468 < Rõu); punane rebane > vana tolmunud talikübar (E 3567/69 < Pst);

loodusvorm > loom: nagu heinasaad > väike punane koer, kollane piire ümber (ERA II 27, 553/54 (62) < Nis < HMd);

loodusvorm > ese: heinaruga > kivi (ERA II 7, 778 (2) < Hel < San);

loom > loom: must kass > hiir (E 38816 < Vön); hirmus kass > suur peni (H II 73, 548/53 (28) < Vas); must koer > kass (E 5496 < Amb).

7. Meelepetted

Keskaegsete uskumuste järgi on kuradil võime manada inimese silme ette olematuid asju ja panna teda ilmsi läbi elama unenäolisi seiklusi. Kui lihtrahvas uskus libahundiks käimisi ning nõia kehalisi moondumisi, siis keskaja demonoloogid seletasid neid juhtumeid kuradi sisendatud meelepetetena. Oletati sedagi, et nõiasabatite läbielamised on suures osas unenäolist laadi ja põhjustatud narkootiliste (ehk nõiduslike) ainete poolt, mida sisaldab nõia lendamiseks vajalik salv. Liivimaa demonoloog H. Samson seostab silmamoondusi nii nõiduse kui kuradi tegevusega. Meelepette olemus seisneb selles, et inimene ei näe seda, mis olemas on, ja usub nägevat

seda, mida olemas ei ole. Asjad võivad talle tunduda teistsugusel kujul, kui nad tegelikult on (1626: VI).

Selliste illusoorsete kogemuste kirjeldusi võib eesti rahvapärимusest leida rohkesti. Palju on räägitud kuratlikest pidudest, kuhu satub ka mõni lihtsurelik. Lõpuks osutub kõik unenäoliseks kogemuseks ja pidutseja leiab end metsast, tühjast majast või mõnest ebaharilikust paigast (Aarne, Sagen no. 24, Jauhiainen E 221). Iseloomulik on, et inimene kaldub nägema oma soovunelmaid tegelikkuse pähe: vilets ja näljane joodik prassib härrasrahva peol; vaene saab ootamatult rikkaks; kurnatud teekäija sõidab uhkes tõllas, mida veavad väledad hobused; kütt saab ohtralt saaki; himur mees armatseb kauni naisega. Kõik see osutab, et Sprenger ja Institoris ei eksi, kui otsivad nende läbielamiste lähtekohti inimesest enesest ehk kaasaegsemalt väljendudes – tema alateadvusest (1991: 138–140). Muistendite puánt seisneb selles, et reaalsus tuleb äkki tagasi, kusjuures tihti jääbki lahtiseks, mis siis tegelikult juhtus. Kõik kaob, kuid erinevalt unenäost õnnestub midagi kaasa võtta või osutab miski muu sündmuse toimumisele. Maises ilmas on aga kõik vastupidi – positiivsest saab negatiivne, puhtast roojane, meeldivast vastik: koogid muutuvad sõnnikuks, raha haavalehtedeks, kauni naise asemel seisab röhkiv emis.

8. Kokkuvõte

Kuradi ilmuniskujude statistiline pingerida eesti rahvausus on järgmine: 1) antropomorfne (58,9%); 2) zoomorfne (20,8%); 3) saatürlikud jt. fantastilised kujud (15,2%); 4) loodusvormid, esemed (4,4%); 5) ebamäärased kujud (0,7%). See langeb kokku G. Grober-Glücki tulemusega, kes on analüüsinud saksa kuradimuistendeid Reinimaa piirkonnast. Ilmunisvormide pingerida neis on järgmine: 1) inimene; 2) loom; 3) saatüritüüp; 4) asi (Grober-Glück 1985/86: 110). Samasugune on ka leedu usundiliste muistendite kuradi-ilmingute statistiline järgnevus (Vélius 1987: 42–43). Niisiis avalduvad eesti rahvapärимuses samad seaduspärased, mis mujal Euroopas. Kuradi puhul on see lausa ootuspärane, sest on ju tegemist mütoloogilise olendiga, kes kuulub olemuslikult ristiusu kultuurisfääri. Kuradi välimust puudutavad põhikujutelmad on Eestis olnud üldtuntud ja üsna ühtlaselt levinud, sest kurat on ristiusu demonoloogia dominantolend. Võib arvata, et ilmunisvormide statistikas avaldub muistendite hoiatav funktsioon. Kuradi petlikult

süütutele vormidele on rohkem tähelepanu pööratud, sest nende läbinägemine on raskem ja just nende eest on vaja hoiatada. Tõenäoliselt ongi neil põhjustel palju räägitud antropomorfsest ja zoomorfsest kuradist. Fantastilise vormi suhteliselt harv esinemine näib iseloomustavat muistendžanri üldse ega piirdu ainult eesti folklooriga.

Kuradimuistendite kolm põhilist teemat ning probleemi on: 1) kuidas kuradit vältida; 2) kuidas teda ära tunda; 3) kuidas teda tõrjuda. Esimene avaldub hoiatusmuistendites, mille põhiskeem on: norm – selle rikkumine (patt) – üleloomulik karistus (kurat ilmub moralistina). Suur hulk muistendites kirjeldatud kuradi ilmumisi on tegelikult inimese enda provotseeritud. Laitmatu elu hoiab hingevaenlase eemal. Kuradi äratundmise vajadus ilmneb arvukates lugudes, kus ta esineb “süütu” kujul. Tema teadlik või juhuslik tõrjumine (Jumalat nimetades, risti ette lüües, palvet lugedes) kui paljude muistendite lõppepisood on samuti orienteeritud reaalsele elujuhtumitele. See on elementaarne enesekaitseõpetus, mida on vaja pidevalt korrata, kuna keegi ei tea, millal võib seda ootamatult tarvis minna. Nimetatud kristlikud tõrjevahendid on tähtsad ka kuradi eemalhoidmiseks, temaga kohtumise vältimiseks.

Kuradi ilmumiskuju sõltub muistenditüübist, ilmumiskohast ja kirjeldatud situatsioonist. Mõnikord on seos tugevam, mõnikord aga väga lõtv. Ka rahvapärimuse žanr ning kirjeldatud ilmumisvormid on mõningal määral seotud. Uskumusteadetes valdab saatürlik kuju. Samas näib, et see žanr oma vaba vormiga õhutab kogujates ning informantides fantaseerimislusti. Tihti kiputakse lisama väljamõeldud detaile ning kirjeldama kuradi ebatraditsioonilisi ilminguid tüüpiliste pähe. Kõige üksikasjalikumalt on fantastilise välimusega kuradit kirjeldatud memoraatides ja täiesti ootuspäraselt on nende hulgas ainukordseid nägemusi. Need erinevad paljuski muistendites kirjeldatud kujudest ning on liialt detailirohked, et võiksid rahvapärimuses püsima jääda või seda kuigivõrd mõjutada. Igatahes kinnitavad veel kaasajalgi üles kirjutatud kuradi-memoraadid, et tegemist on olnud väga elava usukujutelmaga. Kuradist pole ainult räägitud, vaid teda on ka kohatud. Muistendites on kuradit kirjeldatud napimalt, kuid väga sageli on tõstetud esile vähemalt mõned silmatorkavad tunnused (riietus, vanus, deemonlikud jooned, värv jne.). Võib arvata, et sellised detailid on vajalikud, et jutt tunduks konkreetsem ja usaldusväärsem. On ju muistendi põhifunktsioone tõepärase usundilise info edastamine ning usukujutelmade kinnistamine. Et muistendeid on

üles kirjutatud kõige rohkem, loobki eelkõige see žanr rahvapärimuse kuradi visuaalse üldpildi, tüüpilise eesti kuradi kuju.

Eesti kuradimuistenditega seoses torkab silma omapärane joon – on mitmeid lugusid ja motiive, mis mujal seostuvad sootuks teiste olenditega. Vene rahvausus vahetavad ja varastavad lapsi ka metsavaimud (*lešii*), Skandinaavia ja keldi pärimuses haldjad ja trollid, leedu folklooris *lauméd*, mitmel pool Euroopas peetakse seda kääbuste või nõidade harrastuseks. Eesti folklooris tegeleb sellega kurat. Eesti muistendites abistab surelik ämmaemand kuradinaist, kuid mujal Euroopas on tegemist sünnitava haldja- või kääbuse-naisega. Meie rahvajuttudes mängib pillimees kuradite peol, aga vene folklooris ja mujalgi Põhja-Euroopas on räägitud samalaadsetest metshaldjate pidudest. Ungari rahvapärimuses pidutsevad niimoodi nõiad. Skandinaaviamaade folklooris narritab kütti nõid, kes on võtnud jänese kuju. Eesti pärimuses on see jännes aga kurat. Ühes muinasjutus, mis on tuntud norra, rootsi, taani ja leedu variantides, ei julge üleloomulik olend (troll) kutses hoolimata tulla lapse ristsetele, kui seal öeldakse viibivat taevased jõud (Neitsi Maarja, Thor jt. – AT 1165). Samalaadne eesti rahvajutt räägib kuradist, kes kardab ristsetele kutsutud pikset.

Kui on tegemist sünkretistliku usundiga, on raske mõõta ühe või teise rahva kristlikkuse või paganlikkuse määra. Ometi kaldutakse arvama, nagu oleks eesti rahvausund oma soome-ugrilise algupäraga muu Euroopa taustal kuidagi eriliselt arhailine või paganlik. See ettekujutus näib olevat vale. Enam või vähem täpsed vasted eesti rahvausundi üleloomulikele olenditele on nii Põhja- kui Lääne-Euroopa folklooris. Ka kuradi kuju ühendab eesti pärimust Euroopa kristliku kultuurisfääriga, tehes seda tugevamini kui ükski teine alama mütoloogia olend. Mitmed ühisjooned seovad eesti rahvausku küll idapoolsete soomeugrilastega ja kogu Põhja-Euraasia kultuuriareaaliga, kuid samas moodustab see osa kristliku Euroopa rahvausust.

Viidatud kirjandus

Aarne 1918 = Antti Aarne, *Estnische Märchen- und Sagenvarianten.* – *FFC no. 25.* Hamina, 1918.

AT = Antti Aarne, Stith Thompson, *The Types of the Folktale,* revised edition. – *FFC no. 184.* Helsinki, 1973.

Christiansen 1958 = Reidar Th. Christiansen, *The Migratory Legends. A Proposed List of Types with a Systematic Catalogue of the Norwegian variants.* – *FFC no. 175.* Helsinki, 1958.

Einhorn 1627 = Wiederlegunge Der Abgötterey und nichtigen Aberglaubens/ so vorzeiten aus der Heidnischen Abgötterey in diesem Lande entsprossen/ und bishero im gebrauche blieben. Auch Des Abergläubigen Misbrauchs der H. Schrift/ der falschen und Gottlosen Meinungen/ Worte und Wercke/ so wieder die Lehre von den Engeln und Teuffeln/ auch wieder die Tauffe gehalten und gebraucht werden... Von Pavlo Einhorn/ Predigern Göttliches Worts zum Grenzhoffe. Gedruckt zu Riga in Lieffland. 1627.

Grober-Glück 1985/86 = Gerda Grober-Glück, *Das Aussehen des Teufels nach der Sage und Umfrage des Atlas der deutschen Volkskunde in synchronen und historischen Vergleichen.* – *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde. Bd. 26. Veröffentlichung der Rheinischen Vereinigung für Volkskunde in Bonn.* 1985/86.

HDA = E. Hoffmann-Krayer, H. Bächtold-Stäubli, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Handwörterbücher zur deutschen Volkskunde. Herausgegeben vom Verband deutscher Vereine für Volkskunde. Abteilung I. Aberglaube. Bd. I–X.* Berlin und Leipzig, 1927–1942.

Holzmayr 1873 = J. B. Holzmayr, *Osiliana. Erinnerungen aus dem heidnischen Göttercultus und alte Gebräuche verschiedener Art, gesammelt unter den Insel-Esten.* – *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. 7; Heft 2.* Dorpat, 1873.

Honko 1962 = Lauri Honko, *Geisterglaube in Ingermanland I.* – *FFC no. 185.* Helsinki, 1962.

Honko 1989 = L. Honko, *Methods in Folk Narrative Research.* – *Nordic Folklore. Recent Studies.* Ed. by R. Kvideland and H. K. Sehmsdorf. Indiana University Press. Bloomington and Indianapolis, 1989.

Honko 1989a = L.Honko, Memorates and the Study of Folk Belief. – Sealsamas.

Hupel 1780 = August Wilhelm Hupel, Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte. Riga & Leipzig, 1780.

IE = Frederic C. Tubach, Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales. – *FFC no. 204*. Helsinki, 1969.

Jauhiainen 1972 = Täydennyksiä uskomustarinoiden tyyppiluetteloon. Toim. Marjatta Jauhiainen. SKS, Helsinki, 1972.

Kittredge 1929 = G. L. Kittredge, Witchcraft in Old and New England. Cambridge, Massachusetts, 1929.

Neuland 1981 = Lena Neuland, Motif-Index of Latvian Folktales and Legends. – *FFC no. 229*. Helsinki, 1981.

di Nola 1993 = Alfonso di Nola, Der Teufel. Wesen, Wirkung, Geschichte. München, 1993.

Pentikäinen 1968 = The Nordic Dead-Child Tradition I. – *FFC no. 202*. Helsinki, 1968.

Petzoldt 1990 = Leander Petzoldt, Kleines Lexikon der Dämonen und Elementargeister. München, 1990.

Russell 1984 = Jeffrey Burton Russell, Lucifer. The Devil in the Middle Ages. London, 1984.

Russell 1988 = J. B. Russell, The Prince of Darkness. Radical Evil and the Power of Good in History. Cornell University Press. Ithaca and London, 1988.

Samson 1626 = Neun Ausserlesen und Wolgegründete Hexen Predigt Darinnen der Terminus Magiae oder Zauberey nach den logicalischen terminis richtig und kürzlich auss Gottes Wort und andern Schribenten und Historien erkläret und ausgeführet worden und in der Thumb Kirchen zu Riga öffentlich gehalten, durch M. Hermannum Samsonium. Riga, 1626.

Simonsuuri 1961 = L. Simonsuuri, Typen und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen. – *FFC no. 182*. Helsinki, 1961.

Sprenger, Institoris 1991 = Jakob Sprenger, Heinrich Institoris, Molot vedm. Saransk, 1991.

Stahl 1641 = Heinrich Stahl, Leyen Spiegel. Reval, 1641.

Thompson 1955 – 1958 = Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Medieval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends. Revised and Enlarged Edition by Stith Thompson. Vol. I–VI. Copenhagen, 1955, 1956, 1956, 1957, 1957, 1958.

Thor-Helle 1732 = Anton Thor-Helle, Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehtsnischen Sprache. Halle, 1732.

Vėlius 1987 = Norbertas Vėlius, Chtomiškasis lietuviu mitologijos pasaulis. Folklorinio velnio analizė. Summary: The Chthonic World in Lithuanian Mythology. An Analysis of Velmias (Devil) in Folklore. Vilnius, 1987.

Viires 1989 = Ants Viires, Kui vana on vanapagan? – *Keel ja Kirjandus*. 9/1989. Tallinn.

Wiedemann 1923 = Ferdinand Johann Wiedemann, Eesti-saksa sõnaraamat. Tartu, 1923.

Wolf-Knuts 1991 = Ulrika Wolf-Knuts, Människan och djävulen. En studie kring form, motiv och funktion i folklig tradition. Åbo Akademis Förlag. Åbo, 1991.

Woods 1959 = B. A. Woods, The Devil in Dog Form. A Partial Type-Index of Devil Legends. *Folklore Studies 11*. University of California Press. Berkeley and Los Angeles, 1959.

Publikatsioonid

Väitekirjaga seotud teematikat on käsitletud järgmistes publikatsioonides:

- 1) Pilguheit demonoloogiasse I–III. – Vikerkaar 1991, nr. 9 (lk. 60–66); nr. 10 (lk. 57–63), nr. 11 (lk. 80–87).
- 2) Vzgljad v demonologiju. Kratkii kurs besologii. – Raduga, 1992, no. 6 (s. 52–58); no. 7 (s. 78–84); no. 8 (s. 59–66).
- 3) The Relations between Man and the Devil in Estonian Legends. – Folk Narrative and World View. 10th Congress of the International Society for Folk Narrative Research. Innsbruck 4th July to 11th July 1992. Abstracts. Innsbruck, 1992.
- 4) The Origin of the Estonian Devil./ Proishozhdenije estonskogo djavola. – Meždunarodnõi simpozium "Uralskaja mifologija"/ International Symposium "Ural Mythology". Söktövkar, 5.–10. VIII 1992. Tезисõ/ Abstracts. (Pp. 11–16.)
- 5) Kristluse osatähtsusest eesti rahvausundis I–III. – Eesti Kirik, 1993, nr. 14–16 (138–140). 7.; 14.; 21. aprill.
- 6) Hüljatud jumaluste staatusest mõnes usundis. – Eksperimentaalne folkloristika. Tartu, 1993 (lk. 62–65).
- 7) *Māra* kuju kui rahvapärase demonoloogia ja budistliku dharma ühendus. – Akadeemia, 1993, nr. 10 (lk. 2144–2163).
- 8) About the Origin of the Estonian Devil. – Specimina Sibirica. Redigit János Pusztay. Tomus VI. Savariae, 1994. (Pp. 179–186.)
- 9) On the Connections between Estonian Folk Religion and Christian Demonology. – Mitteilungen für Anthropologie und Religionsgeschichte, Band 8. Ugarit-Verlag, Münster, 1994. (Pp. 191–209.)
- 10) On the Descent of Demonic Beings: Fallen Angels, Degraded Deities and Demonized Men. – Mitteilungen für Anthropologie und Religionsgeschichte, Band 9. In Memoriam Alfred Rupp (1930–1993). Ugarit-Verlag, Münster, 1994. (Pp. 311–332.)
- 11) The Devil in Popular Pedagogics. – Nordic–Baltic–Finno-Ugric Conference "Family as the Tradition Carrier". Abstracts. Võsu, Estonia, May 25–29, 1994. Institute of Estonian Language, Folklore Department; Nordic Institute of Folklore. Tallinn, 1994. (P. 87.)

Avaldamiseks esitatud tööd:

- 1) Kurat Euroopa usundiloos. Sissejuhatus demonoloogiasse. 155 lk. Raamat ilmub 1994. a. ajakirja "Vikerkaar" kirjastuses.

- 2) Steady Image, Changing Meanings: The Black Man in Different Layers of Estonian Folklore. Teesid (2 lk.) ja ettekanne (12 lk.), ilmuvad Indias, Mysores kogumikus "XIth Congress of the International Society for Folk Narrative Research".
- 3) Estonian Serfdom Songs as a Manifestation of Popular Christianity (2 lk., teesid FU 8. kongressiks Jyväskylä. 1995).

The Image of the Devil of Estonian Folk Religion in the Context of Christian Demonology and International Folklore: Manifestations

Abstract

The present work, based on the folklore collections of the Fr. R. Kreutzwald Literature Museum in Tartu, is focused on the demonography of Estonian folk religion. The frequency-analytical approach has been applied to find out which folk beliefs have been traditional and most typical in Estonia and to distinguish them from private fantasies. The statistical data is based on the analysis of 1723 folklore texts which include 1874 cases of manifestations – i.e. the whole found material that somehow describes the appearance of the Devil. The research material has been selected by the help of genre analysis. The study is based on folk legends, belief accounts and memorates, while the folk tales (Germ. *Märchen*) have been left aside.

The image of the Devil of the Estonian popular religion is closely connected with the Christian traditions of medieval Europe, which are reflected in demonological literature and art. Besides the classical works of West European demonology (e.g. "*Malleus maleficarum*") also the books of some local specialists have been taken into account (Samson 1626, Einhorn 1627). Several Estonian Devil legends are based on medieval *exempla*, didactic stories used by Christian preachers. The present study contains many references to the type index of *exempla* compiled by Frederic C. Tubach (abbr. IE). The motif numbers correspond to those given by Stith Thompson in his motif-index of folk-literature (Thompson 1955–1958, abbr. MI). The types of folk legends have been determined according to the Estonian catalogue of Antti Aarne (1918) and the Finnish ones by Lauri Simonsuuri (1961) and Marjatta Jauhiainen (1972). The work includes references to Reidar Th. Christiansen's catalogue of migratory legends (1958, abbr. ML) and A. Aarne's and St. Thompsons "The Types of the Folktale" (1973, abbr. AT) as well.

The first chapter is dedicated to the anthropomorphic forms of the Devil (MI G. 303.3.1.). In Estonian folk religion this form has been described most frequently: 1103 times makes up 58.9% of the total number of cases. Very often there is nothing in the description of the Devil that explicitly indicates on his supernatural demonic character. In such cases the Devil is recognized through his supernatural actions, sometimes also *post factum*. However, there are some traditional features in the appearance of the anthropomorphic Devil, referring to his demonic nature (he casts no shadow, does not leave traces, he has only one eye, etc.). It is very typical to the Estonian folklore, that the Evil One has been described as a (German) landlord (*G. 303.3.1.26.), a representative of the higher social class. The demonization of the landlord can be interpreted as a sign of social opposition of the local peasants and their foreign masters in Estonia. This mythological development is in great deal also inspired by the ruling Christian worldview that connects earthly property and evil and regards avarice as a sin.

The second chapter of the work analyses the zoomorphic manifestations of the Devil (MI G. 303.3.3) in Estonian folk religion. The studied 1723 texts include 390 such cases (20.8%): 242 domestic animals (12.9%), 91 wild animals (4.9%), 35 birds (1.9%). 18 times the zoomorphic guise is undetermined; fishes and insects have both occurred only twice. Among the domestic animals (MI G. 303.3.3.1) the most frequent form of appearance is that of a dog, who is usually black or red. Statistically dog is followed by cat, goat and horse. Among the wild animals (MI G. 303.3.3.2) the hare is the most frequent manifestation of the Devil. The popularity of this guise can partly be explained by the popularity of the folk legend about the thoughtless game of hanging which ends tragically, because the Devil attracts the attention of the onlookers (Aarne, Sagen no. 40, Simonsuuri E 456).

The third chapter of the work analyses the fantastic forms of the Devil (MI G. 303.4.). The "classical" form of the Evil One as a satyr-like being was no doubt well known all over Estonia, but it does not actualise in folklore very often. The analysed texts include 285 such cases which makes up 15.2% of all cases. The fourth chapter touches upon the texts in which the Devil has been described as an inanimate object or a natural phenomenon (MI G. 303.3.4.). This forms only 4.4% of the whole material. It is typical to Estonian folklore that the Evil One appears as a (moving) hayrick. (In 0.7% of cases the

appearance has been vaguely described.) The fifth chapter is dedicated to the descriptions of the vehicle of the Devil, which very often is attached to his human (or less frequently – satyr-like) guise. The Evil One is ordinarily met on road, which is the traditional place of supernatural encounterings in Estonian folklore. The Devil is usually driving a coach, which corresponds to his manifestation as a rich landlord. The coach and the horses are most often black and/ or fiery. The sixth chapter analyses the transformations of the Devil (MI G. 303.3.5.). It is typical to several religions that demonic beings tend to be shapeshifters and appear in a variety of guises, while the deities are more stable in their appearance. The Devil is a shapeshifter who can manifest himself in almost any form. Most often the transformations from a human being to an animal and vice versa take place. The seventh chapter of the study touches upon various delusions connected with the Devil. This topic was often discussed in medieval demonological treatises already. Many dreamlike experiences of this type can be found in Estonian folk legends about the Devil. There are numerous stories about parties of the Devils attended by a human being (Aarne, Sagen no. 24, Jauhainen E 221).

The manifestations of the Devil depend on the tale-type, place of appearance, the described situation and the genre of folklore. The satyr-like appearance is prevalent in belief accounts. At the same time it seems that the free form of this genre often inclines the informants and folklore collectors to present their personal fantasies (belief accounts often include untraditional motifs). Most detailed descriptions of the Devil are given in memorates, which also include features that deviate from the standards presented in folk legends.

In case of syncretic folk religions it is not easy to determine, which features (Christian or pagan) are dominating. However, it is a common opinion that, due to its Finno-Ugric roots, the Estonian folk religion is especially pagan or archaic, when compared with other European nations. This rather seems to be an erroneous prejudice. Several aspects of Estonian folk religion can doubtless be interpreted in the cultural context of Christianity. The remote Finno-Ugric background has been to a great deal overshadowed by Christian features common to many peoples of Europe.